

Darkhan Kydyrali

President of International Turkic Academy, Prof. Dr. Astana, Kazakhstan
hidirali@yahoo.com

ERGENEKON

Abstract. The myths and legends about the origins and initial Motherland of ancient Turks are found from different written sources. One of such legends which reached us from ancient time is that about Ergenekon. The story has been studied well by the scholars, but the answer of the question about Ergenekon's geographic location is under discussion till nowadays.

The author presents his own view over the location of Ergenekon which was considered a holy place for Turks, based on the studies of ancient Chinese, Arabic, Persian and Turkic sources, as well as on the previous scholarly studies of the issue. Besides, the Turkic-Mongolian linguistic etymology of the word "Ergenekon" is being discussed in the article, too.

Key words: Altay, Ergenekon, legend, Turk, Oghuz.

ӘОЖ 398.2 (=512.1)

Дархан Қыдырәлі

Халықаралық Түркі Академиясының президенті тарих ғылымдарының докторы
Астана, Қазақстан

ЕРГЕНЕКОН

Аннотация. Байырғы түркілердің пайда болуы мен олардың алғашқы мекені туралы аңыз-эпсаналар түрлі жазба деректерде сақталған. Бағзы заманнан бүгінге үзілмей жеткен аңыздың бірі – Ерғенеқон дастаны. Аталмыш дастан осы кезге дейін ғалымдар тарапынан біршама зерттелген, алайда аңыздағы Ерғенеқон қай жерде болған деген сұрақтың жауабы әлі күнге дейін даулы болып келеді.

Автор түркілер үшін қасиетті мекен саналған Ерғенеқонның географиялық орнын анықтау мақсатында ежелгі қытай, араб-парсы, түркі жазба деректері мен аталмыш тақырыпқа қатысты зерттеулер бойынша өз тұжырымын ұсынады. Сонымен қатар, мақалада «Ерғенеқон» сөзінің түркі-моңғол тілдік этимологиясы қарастырылады.

Түйін сөздер: Алтай, Ерғенеқон, ашина, түркі, оғыз.

Өткеннің өнеғесі – бүгінгінің баға жетпес байлығы. Тарих – адамзаттың шындыққа айналған тағдыры. Жеткенін бағамдап, барын бағалаған қашанда жүрісінен жаңылмайды. Тарихтан тағылым түйгендер өз тағдырын айқындай алады. Бұл ретте Бродель айтқандай, тарих тұлғаларды тудырады, сол сияқты тарихты да тұлғалар жасайды.

Алаш аңсарын асқақтатқан баһадүр бабаларымыз текті тұлғалардың төңірегіне топтасып, іргелі мемлекеттер құрған. Тәңіріден жаралып, Көктен құт алған, дүниенің төрт бұрышын тіреген күдіретті қағандар әлемді аузына қаратқан. Ұлысқа бағыт-бағдар берген, халыққа құтты қоныс іздеген. Олар әр кезеңде «-Өткен», «Жерұйық», «Ерғенеқон», «Қызыл алма», «Жиделі байсын» деген сияқты түрлі атаулармен аталса да, түпкі қазығы Бенгу ил – Мәңгі ел мұратымен ұштасып жатқан.

Бұны дәлелдейтін хатқа түскен шежіре-деректің бірі – Ерғенеқон жайлы баян. Байырғы заманнан жеткен аңыз-эпсанаға жүгінсек, Оғыз ханның нәсілінен Ел ханның елі шапқыншылыққа түсіп, жұрты жаппай қырылып, одан тек Қиян мен Нүкүз ғана аман құтылған екен. Жабайы қойлардың артынан жүріп отырған олар жаулары таба алмайтын биік асулардан өтіп, жан-жағы қамал сияқты заңғар таулармен қоршалған сулы, нулы ғажап алқап тауып, сонда тұрақтайды. «Ерғенеқон» деп атаған сол қоныста 400 жыл ғұмыр кешіп, өсіп-өнеді, көбейеді, мыңғырған малдары болады. Аталарының жүріп өткен өткел жолдары да ұмытылады. Сонда

көсем Бөрте-шене: «Уа, қасиетті көк бөрінің ержүрек оғандары, сөзіме құлақ салыңдар, біздің ата-баларымыз ежелден осы Ергенекон жерін мекен етіп келеді, бұл жер бізге құт болды, алайда, өзіміздің ата-бабамыз жатқан ата жұртты ұмытпайық, барып табғаштардан жерімізді қайтарып алайық» деп халыққа үндеу тастайды. Темірші наурыз айында таудың темірмен құрсалған бөлігін ерітіп, бөрінің жол көрсетуімен таудан түседі. Сөйтіп олар жауын жеңіп, отанын азат етеді. Осылайша Ергенеконнан шыққан күнін жыл сайын наурызда тойлай бастайды. Аңыз осылай дейді.

Ғұндардың талқандалып, көктүріктердің тарих сахнасына шығуымен және Ашина әулетімен байланыстырылатын бұл аңыз түрік галымы Зия Гөкалптың 1913 жылы жазған «Бөрте шино – құрттың аты, Ергенекон – жұрттың аты» деген әйгілі жырынан кейін қайта жаңғырды. Түркияда профессорлар Фуад Көпрүлі, Зәки Уәлиди Тоған, Бахаддин Өгел, Дұрсын Иылдырым сынды ғалымдар бұл туралы арнайы зерттеулер жариялады. Әрине, ол зерттеулер негізінен Рашид-ад-дин мен Әбілғазы Баһадүр ханның жазбаларына сүйенген еді. Рашид-ад-дин Хамаданидың «Жами-ат-Тауарих» және Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и түрк» және осыған ұқсас XIII-XVII ғасырлар арасында жазылған түрлі шығармаларда аңыз «Ергенекон дастаны» деп атала бастаған болатын [1; 2]. Илхан сарайында жазылғандықтан моңғол ұлысының құрылу кезеңіндегі ресми тарихи іспетті қабылдауға болатын Рашид-ад-диннің іргелі еңбегінде Шыңғыс ханның 22-ші бабасы Бөрте-шененің Ергенеконнан шығатыны айтылған. Осы оқиға туралы XV-XVI ғасырларда жазылған «Шажаратул-атрақ», «Тауарих-и гузиде-и нусратнама», «Абдуллаанама» сияқты кітаптарда баяндалды. Сондықтан көптеген зерттеушілер оны түрік-моңғол халқының ортақ шығармасы ретінде бағалайды. Бұл орайда түркі аңызындағы бөрі мен Бөрте-шино арасындағы ұқсастыққа назар аударғымыз келеді. Сонымен қатар Ашина әулеті мен көктүріктерге ұран болған бөрі мен таутеке таңбасы Боржигин (Бөрітегін) әулетінің Бөрте-чино мен Маралдан тарағаны жайындағы аңызға сәйкестігі де кездейсоқтық емес деп ойлаймыз. Бұл жерде көңіл аударатын бір жайт, Ергенеконды паналағандар – Ел ханның ұрпақтары. Ал Ел хан – Оғыз ханнан тарайды. Оғыз ханның түркі халықтарының кадым тарихындағы жартылай аңызға айналған арғы атасы екені белгілі.

Жалпы, арғы аталары асқар Алтайдан тарап, есте жоқ ерте замандардан бері көршілес жасап, қанаттас қатар ғұмыр кешіп келе жатқан тайпалардың тарихы да қатар өрбитіні анық. Бұған тек жақын жағрапиялық жағдай мен біртұтас кеңістік, ұқсас ұғымдар мен тұрмыс-тіршілік қана емес, сонымен қатар тайпалардың шығу тектеріне байланысты түрлі аңыз-әпсаналар мен шежіре-деректер, табынатын табулар мен киелер, ортақ құндылықтар сияқты көптеген біріктіретін факторлар әсер етсе керек.

«Ергенекон» дастанындағы мотивтер Рашид-ад-диннен бұрын көктүріктерде де болған. Мәселен, VII-IX ғасырдағы «Чжоу-шу», «Бей-ши», «Тан-шу» жылнамалары мен IX ғасырдағы Тибет дереккөздерінде көктүрік кезеңіне байланысты осыған ұқсас аңыз айтылады. Сондай-ақ Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк жазбаларында «таудағылар қалаға түсті ... алдымен 70 кісі, жиылып 700 кісі болыпты» деген жолдар да Ашина әулетінің таудан келгенін меңзейді. Бирунидің шығармаларында да таудағы үңгірден шыққан түрік әскерінің мемлекет құруы жайында баяндалады.

Аңызға арқау болған Ергенеконның орны мен этимологиясы жөнінде аз жазылған жоқ. Кейбір зерттеушілер алғаш кездесетін дереккөздегі «таудың тік бөктері» деген мәніне сүйене отырып, бұл сөздің түп-тамырын моңғол тіліне телиді.

Ергенекон сөзінің варианттары тек моңғол тілінде емес, түркі тілінде де бар екені белгілі. Мысалы, қазақ және өзбек тілдерінде ергенек/ергәнәк сөзі «қораның қақпасы, киіз үйдің есігі» деген мағынада қолданылады.

Бұл орайда Қойшығара Салғараұлы «Ұлы қағанат» кітабында мынадай тың болжам жасайды: «Әбілғазы «Ергенеконды» – ергене – «таудың кемері», қон – «өткір» деген мағына береді деп түсіндіреді. Аңыздың дерегі бойынша «Ергене-қон» – төрт жағын бірдей түгел тау жартастары қоршаған жазыққа берілген атау. Меніңше, осы «ергенек-көн» деген сөз. Атаудың айтылуында екі «к» дыбысы қосылуы салдарынан «ергенек-көн» болып кеткен сияқты. Ергенек – есіктің төрт бұрышты жақтауы. Сонда «Ергенек-көннің» ұғымдық мәні төрт жағын түгел қоршаған «Ергенек-қоныс» дегенді беріп-ақ тұрған тәрізді» [3].

Расында, аңызда жан-жағын тау шатқалдары қоршаған бұл өлкенің суы ерекше тұнық, шөбі шүйгін екені айтылады. Аты “эргүнэ-күн”, “күн”-ылди дара шатқал, эргүнэ-тік деген мағына береді, яғни «тік ұйық шатқал» деген сөз болуы да ықтимал дейтіндер бар. Біздіңше, Ергенекон – “ергенек” және “қон” деген қос сөзден тұрады, ол да “жан-жағы тік шатқалдармен, биік таулармен қамал-қора сияқты қоршалған қоныс” деген мағына береді.

Зерттеушілер арасында жұмбақ жер – құтты қоныстың қайда болуы мүмкін екені туралы да аз айтылған жоқ. Бұлардың арасында Ергенеконды қазіргі Моңғолия жерінен іздеген зерттеушілер көпшілікті құрайды. Мысалы, И.Шмидт оны Куку-Нордағы (қазіргі Қытайдың Чыңхай аймағы) Гүн-ерги ауданымен бір санайды. Г.Миллер мен Н.Бичурин Ергенеконды Алтай тауларында іздеуді дұрыс деп есептеген. П.Кафаров Аргун өзенінде, Фишер Аргун өзені алқаптарының бірінде екендігін алға тартады [4]. Д.Банзаров Ергенеконды Қытайдағы әйгілі қорғанның маңына орналасқан Ішкі Моңғолстандағы тау жоталарында дейді

[4]. Моңғолиялық тарихшы Х.Пэрлээ оны Ұлы Хинған тауларындағы Хайлар өзенінің арнасында іздеген [5]. Ресейлік түркітанушы ғалым Л.Р.Кызласов Ерғенеқонды Аргун өзенінің алқабында екендігін жазған [6], тағы бір орыс тарихшысы Е.И.Кычанов Ұлы Хинған таулары мен Аргун өзенімен байланыстырады [7]. Моңғол ғалымы Л.Билегт Рашид-ад-диннің еңбегіндегі Онон, Керулен, Бурхан-Халдун, Далан-Балжуд т.с.с. топонимдермен бірге Аргун атауы кездесетіндіктен, Ерғенеқонды Моңғолияның солтүстік шекарасына жақын орналасқан Аргун жоталарынан іздеу қажеттігін айтады [8].

Бұл орайда Ерғенеқон – Аргун деген сөздер өзара ұқсас болғанымен «Ерғенеқон» дастанын алғаш қағаз бетіне түсірген Рашид-ад-диннің еңбегінде аталған топонимнің басқаша жазылуы бұл пікірді тығырыққа тірейді. Екіншіден, Аргун тауының моңғолдар тарапынан киелі деп саналуы туралы мәлімет те жоқтың қасы. Керісінше Алтай тауларын түркілердің де, көшпелі өзге де ру-тайпалар тарапынан қасиетті саналатындығы көптеген жазбаша деректерде тайға таңба басқандай анық кездеседі. Мысалы, көктүріктердің Алтай тауларындағы «бабаларының үңгірлері» тұрған жерде жыл сайын діни рәсімдер өткізгендігі жазылған.

Көптеген зерттеушілер құтты қоныс ретінде Ашина руы пайда болған Алтай тауларының оңтүстік-батыс жағындағы аймақты көрсетуге тырысқан. Ал Алтай тауларының бұл беті негізінен жоталардан тұрады, басқа беткейлеріне қарағанда оның кішірек және топырағының да құнарлы еместігі белгілі. Алтай тауларының бұл жағында табиғи және жағрапиялық құрылымына қарай дастанда суреттелгендей тік жартастары бар алқап кездеспейді. Сондықтан Қытай жылнамасындағы көктүріктердің бабалары жасырынған биік тау да, Рашид-ад-дин мен Әбілғазы Баһадүр хан айтатын Ерғенеқон да Алтай тауларының оңтүстік-батыс бөктерімен сәйкеспейді. Негізі Ашина руының жаратылыс әпсанасы жазылған қытай жылнамасының бірінде бұл таудың Гаочанның (Турфан) солтүстігінде екендігі айтылғанымен, осы жылнамадағы екінші аңыз бұл жерді Алтай тауларының басқа тарапынан іздеу қажеттігін алға тартады. Ол аңыздағы дұшпан шабуылынан аман қалған кісінің балалары мемлекет құрған жерлер Турфаннан шалғай жерлермен – Абакан, Енисей, Батыс Саян тауларымен сәйкеседі. Әпсанада төртінші ұлдың мекені анық аталмаса да, аңыздағы жолдардан бұл жердің Алтай тауларының солтүстік жағы екені аңғарылады. Аталған аңызда ағайындылар тұрған жерлердің өте суық екендігі, ағалары от жағуды үйренгенде, басқаларының оны басшы етіп сайлағаны айтылады.

Халықаралық Түркі академиясы 2014-2015 жылдары арнайы жоба аясында Ерғенеқонды іздеу жұмыстарын жүргізді. Соның нәтижесінде Алтайдың Берел аймағынан жоғарыда 3 мың метр биіктігіндегі Қарақаба жазығынан II-VII ғасырлардағы қоныс аймағын тапты. Алтай тауларының солтүстік-батысындағы, Шығыс Қазақстанның Катон-Қарағай ауданында археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижеде Академия Түркия, Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Татарстан, Өзбекстан және Моңғолия елдерінің білікті ғалымдарын шақырып, аймаққа арнайы ғылыми экспедиция ұйымдастырды. Оның нәтижесінде түркі тарихын зерттеуші ғалымдар осы аймақтың Ерғенеқон болуы мүмкін деген байламға тоқтады. Расында бұл жер, біріншіден, Ерғенеқон жырында суреттелгендей төрт тарапы тік жартастармен қоршалған, тұмса табиғаты ғажап, орманды, сулы жасыл аймақ екен. Екіншіден, таулардың төбесіндегі оймақтай ғана бұл жазықта металлдың мол қоры бар екені белгілі. Үшіншіден, археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде мұнда ғұндардың соңы мен көктүріктердің басы болып саналатын дәуірде тұрғындардың ұзақ уақыт өмір сүргені анықталды.

Қалай дегенде, адамзат баласының жер бетіне түскен сәттен бастап жоғалтқан жұмағын іздей бастағаны анық. Сондықтан, «Жерұйық» ұғымы көптеген шежіре-аңыздарда, көне кітаптарда, бағзы дәстүрін сақтаған ұлттар мен ұлыстарда кездеседі. Ал түбі бір түркі халықтары ғана емес, жалпы жылқының жалында есейген жауынгер көшпелі жұрттардың баршасы Алтайды қасиет тұтып, қадірлейтіні тағы ақиқат. Содан болса керек, Алаштың ақиық ақыны Мағжан асқақ Алтайды асау тайдай түрікті тапқан алтын анаға, ата мирас – алтын таққа теңейді. Алыста ауыр азап шеккен бауырын ақ сүтін еміп, пана тапқан Алтайға қайта оралуға шақырады.

Бұл тұста тағы бір ескерерлік жайт, бүгінде бірнеше мемлекеттің еншісінде жатқан асқар Алтайдың төрт тарапын – Қазақстан, Ресей, Моңғолия және Қытай аумағын қазақтардың мекендейтіні. Бұл да, Мағжан ақын айтқандай, көп түрік енші алып тарқасқанда, қарашанырақтың қазаққа қалғанын айғақтай түседі. Ендеше, есте жоқ ықылым заманнан бері алтын қазық Алтайды – Ерғенеқонды айнала қоныстанып, қасиетті жерін кастерлеп отырған қазақ жұртынан Мәңгілік ел мұратының қайта жанғыруы заңдылық сияқты.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том I. Книга первая. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова. – М. -Л., 1952. – С. 152;
- [2] Әбілғазы Б. Түрк шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. -208 б.
- [3] Салғараұлы Қ. Ұлы қағанат. – Астана: Фолиант, 2008. -552 б.
- [4] Банзаров Д. Собрание сочинений / Отв. ред. Д. Б. Улымжиев; Предисл. В. Ц. Найдакова; РАН. Сиб. отд-ние. Бурят. ин-т обществ. наук. — 2-е изд., доп. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1997. — 240 с.
- [5] Пэрлээ Х. Гурван мөрний Монголчуудын аман түүхийн мөрийг мөшгөсөн, -Улаанбаатар, 1969- 156

[6] Кызласов Л. Р. Ранние монголы (к проблеме истоков средневековой культуры) / Л. Р. Кызласов // Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. – Новосибирск, 1975. – С. 170-177. 175-87.

[7] Кычанов Е. И. Монголы в VI–первой половине XII в. / Е. И. Кычанов // Дальний Восток и соседние территории в средние века. – Новосибирск, 1980. – С. 136-148.

[8] Билэгт Л. Раннемонгольские племена (этногенетические изыскания на основе устной истории) Улан-Батор, 2007. – 222 с.

REFERENCES

[1] Rashid-ad-din. Sbornik letopisej. Tom i. Kniga pervaya. Perevod s persidskogo L. A. Xetagurova. M. -L., 1952. S. 152;

[2] Abilgazy B. Turk shezhiresi. Almaty: Ana tili, 1991. 208 b.

[3] Salgarayuly Q. Ulu qaganat. astana: foliant, 2008. 552 b.

[4] Banzarov D. Sobranie sochinenij / Otv. red. d. b. Ulymzhiev; Predisl. v. c. Najdakova; RAN. Sib. otd-nie. buryat. in-t obshhestv. nauk. - 2-e izd., dop. – Ulan-Ude: IZD-VO BNC SO RAN, 1997. 240 s.

[5] Perlee X. Gurvan mornij Mongolchuudyn aman tyuxijn mörjig möshgösön. -Ulaanbaatar, 1969. 156

[6] Kyzlasov L.R. Rannie mongoly (k probleme istokov srednevekovoj kultury) / L. R. Kyzlasov // Sibir, centralnaya i vostochnaya aziya v srednie veka. – novosibirsk, 1975. s. 170-177. 175-87.

[7] Kychanov E. I. Mongoly v vi–pervoj polovine xii v. / E.I. Kychanov // dalnij vostok i sosednie territorii v srednie veka. – Novosibirsk, 1980. s. 136-148.

[8] Bilegt L. Rannemongolskie plemena (etnogeneticheskie izyskaniya na osnove ustnoj istorii) Ulan-Bator, 2007. 222 s.

Дархан Кыдырали

Президент Международной Тюркской академии,
доктор исторических наук Астана, Казахстан

ЭРГЕНЕКОН

Аннотация. Мифы и легенды о происхождении и изначальной прародине древних тюрков сохранены в различных письменных источниках. Одной из них является легенда об Эргенеконе. Описанные в ней события хорошо исследованы учеными, однако ответ на вопрос о географическом местонахождении Эргенекона по сей день остается предметом дискуссий.

Автор предлагает свои собственные выводы касательно местонахождения Эргенекона, опираясь на исследование древних источников – китайских, арабо-персидских и тюркских, - а также на научные изыскания предшественников по данному вопросу. Кроме того, в статье рассматривается тюрко-монгольская лингвистическая этимология самого слова «Эргенекон».

Ключевые слова: Алтай, Эргенекон, легенда, тюрки, огузы.